

Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 737.1

Юрій Зайончковський

СПІЛЬНЕ ПРАВЛІННЯ ДЖУЧИДСЬКИХ ХАНІВ МАХМУДА БЕН МУХАММЕДА І АХМАДА БЕН МУХАММЕДА (1459–1476 РР.) (ЗА ДАНИМИ НУМІЗМАТИКИ)

На основі аналізу легенд срібних монет джучидських ханів Махмуда бен Мухаммеда і Ахмада бен Мухаммеда робиться висновок про їх спільне правління у 1459–1476 рр., при якому "султаном верховним" виступав Ахмад. Публікуються два нові типи монет Махмуда.

Ключові слова: джучидська нумізматики, спільне правління, Махмуд бен Мухаммед, Ахмад бен Мухаммед, Золота Орда.

Політична історія Золотої Орди в період її остаточного розпаду (друга половина XV століття) відзеркалена у письмових джерелах недостатньо повно для адекватної історичної реконструкції подій, що відбувалися у той час. Тому дуже актуальним є залучення пам'яток нумізматики для заповнення наявних у наших знаннях лакун і перевірки існуючих в історіографії теорій.

Останні дослідження і публікації, присвячені вивченню фінального етапу історії улусу Джучі, продовжують дослідження видатних учених минулого – М. Сафаргалієва [12] та О. Маркова [8] та ін. Історики на базі поглибленого вивчення письмових джерел вивчають формування та розвиток держав-спадкоємиць Золотої Орди: О. Гайворонський – Кримського ханства [2], І. Зайцев – Астраханського ханства [4], Р. Почкаєв – "Великої Орди" [11]. Сучасні нумізмати – В. Лебедєв [5–6], К. Хромов [13], О. Пачкалов [9], В. Майко [7], атрибуують та вивчають метрологію невідомих раніше монетних типів. При цьому історики використовують інформацію нумізматичних джерел у недостатньому обсязі, а нумізмати утримуються від історичних висновків та узагальнень.

Період правління синів хана Кічі-Мухаммеда Махмуда і Ахмада інтерпретується в сучасній історіографії по-різному, що зумовлено специфікою використаних істориками письмових джерел.

Мета статті – аналіз срібних монет вказаних ханів як важливого історичного джерела для об'єктивного розуміння політичної історії Тахт елі ("Престольної держави"), доміняльної частини правого крила Улусу Джучі в третій чверті XV століття.

Виклад основного матеріалу потрібно розпочати з визначення нижньої хронологічної межі дослідження. Датою смерті Кічі-Мухаммеда в сучасній літературі прийнято вважати 1459 рік [10, с.23; 11, с.213]. Письмові джерела не дозволяють визначити характер стосунків між синами-спадкоємцями покійного хана.

Так, хто з двох синів був оголошений ханом, згідно з руськими літописами що є основними письмовими джерелами з історії "Великої Орди", важко встановити. Руські літописці, повідомляючи про напади татар на Переяславль-Рязанський, називають хана по-різному: то "Махмутом", то "Ахмутом Кічі-Ахматовим", то "Ахматом Кічі-Ахматовичем" [12, с. 264]. Та і східні джерела, розповідаючи про пізніші події, називають астраханським ханом то Махмуда, то Ахмада [4, с. 40].

У історіографії існують дві основні моделі реконструкції стосунків між синами Кічі-Мухаммеда.

М. Сафаргалієв, автор фундаментальної монографії "Розпад Золотої Орди", вважав, що відразу ж після смерті батька Махмуд і Ахмад "почали оспорювати владу один у одного" [12, с. 264]. На підставі аналізу письмових джерел він дійшов висновку, що Махмуд спочатку узяв верх і правив "Великою Ордою" до 1465 року. Цього року він зібрався "воювати руську землю", але на нього напали кримські татари Хаджі-Гірея і розбили його, захопивши і розграбувавши його "орди".

Важка поразка брата була використана Ахмадом, який оголосив себе ханом "Великої Орди". Махмуд же вимушений був віддати Дешт-і-Кіпчак своєму конкуренту-братові і відбутися до Астрахані, тим самим поклавши початок Астраханському ханству [12, с. 265].

Іншу реконструкцію подій при інтерпретації літописних джерел запропонував А. Григор'єв. У кінці серпня – кінці вересня 1465 року Хаджі-Гірей розбив не Махмуда, а Ахмада, який десь на Дону готував вторгнення в руські землі. Після страшної поразки Ахмада від кримчаків "Махмуду вдалося у черговий раз повалити брата з престолу і на якийсь час захопити головну ставку" [3, с. 53].

Тезу М. Сафаргалієва про ворожнечу і боротьбу за ханський престол між Ахмадом і Махмудом розділяють також О. Гайворонський [2, с.35] та І. Зайцев [4, с. 38].

Принципово іншу модель стосунків між синами Мухаммеда бен Тимура запропонував Р. Почекаєв: брати, прийшовши до влади, просто розділили володіння, між ними "панувала повна згода" [11, с. 347]. Махмуд, що зберіг номінальне верховенство, панував у південноросійських степах і Північному Причорномор'ї (до тих меж, де починалися володіння кримського хана Хаджі-Гірея), а його головна ставка розташовувалася в Хаджі-Тархані. Ахмад же отримав в управління Поволжя і усі землі далі на схід, які ще підкорялися ординським ханам. Можливо, йому ж відійшла і колишня загальноординська столиця Сарай.

Поділ влади між братами допоміг їм зберегти мир та згоду в Орді. У 1465 році Махмуд-хан зібрався в похід на руські землі і коли він переправлявся через Дон на нього несподівано напав Хаджі-Гірей, який розгромив Махмуда і змусив його повернутися до Хаджі-Тархану. Поразка виявилася настільки сильною, що володіння і багато підданих Махмуда потрапили під владу кримського хана.

Хаджі-Гірей вже готувався проголосити себе новим государем Улусу Джучі, проте в серпні 1466 року він несподівано помер. Неспокій в Кримському ханстві, що стала наслідком його смерті, дозволила Махмуду відновити своє положення і повернути втрачені улуси.

Ахмад, що володів північно-східною частиною Золотої Орди, у той час не мав конфліктів з кримським ханом, оскільки у них не було спільних кордонів. Він приділяв велику увагу справам на сході, де його інтереси зіткнулися з інтересами Шібанідів, ханів держави кочових узбеків [11, с. 213–214]. Таке гармонійне спільне правління тривало аж до смерті Махмуда в Хаджі-Тархані, коли Ахмад займався своїми східними справами [11, с. 218].

У сучасній історіографії називаються різні дати смерті Махмуда – кінця періоду спільного перебування братів на престолі Орди: 1465 [10, с. 23], 1471 [11, с. 218], між березнем 1475 і квітнем 1476 року [4, с. 42].

Прибічники двох наведених точок зору лише побіжно згадують про пам'ятники нумізматики того часу. М. Сафаргалієв, І. Зайцев, і Р. Почекаєв посилаються на "Інвентарний каталог мусульманських монет Імператорського Ермітажу", виданий у 1896 році О. Марковим [8, с. 531–532]. У цьому фундаментальному виданні наводиться лише згадка про наявність конкретної монети в Ермітажі на підставі визначення, даного цій монеті О. Марковим, але ні фотографій, ні промальовувань монети не наводиться. Не маємо права огульно критикувати атрибуції цього корифея ісламської нумізматики, але, не маючи фотографій/промальовувань монет, також не можемо довіряти його твердженням. У цитованих вище сучасних монографіях дається лише перелік дворів, на яких, за О. Марковим, велось карбування срібних монет з іменами Махмуда і Ахмада.

Можна погодитися з висновком Р. Почекаєва – карбування монет приблизно в один і той же час в одних і тих же містах свідчить як про суперництво братів так і, з такою ж мірою вірогідності, про їх спільне правління [11, с. 347].

На жаль, згадані історики не використали новітні публікації монет синів Кічі-Мухаммеда. Основні серед них – статті В. Лебедева [5;6], К. Хромова [13], О. Пачкалова [9] і монографія В. Майко [7], присвячена Кирк-Єрському скарбу. Вказані автори опублікували відомі їм типи срібних монет ханів Махмуда і Ахмада, вивчили їх метрологію. Отримані результати (стосовно точно атрибутованих монет) зведені в таблицю.

Монетний двір	Емісії Махмуда	Емісії Ахмада
Хаджі-Тархан	два варіанта аверсу	два варіанта аверсу
Орду-Базар	один тип	один тип
Тимур-Базарі	відсутні	один тип
"Крим ал-Мансур" (за О.К. Марковим)	два варіанта аверсу	відсутні

До вже опублікованих типів треба додати два нових. На рис. 1 відтворений скан монети, яка відрізняється від вже опублікованих екземплярів, легендою аверсу. Вага монети, знайденої в Криму, складає 0,58 г., розміри 15x14.25 мм. Монета відсканована автором. Відмінність від стандартних легенд хаджі-тарханських монет полягає у відсутності ім'я Тимура, діда хана Махмуда.

محمود خان بن محمد خان

Переклад: "МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН".

Рис. 1.

Інший неопублікований тип монет Махмуда бен Кічі-Мухаммеда має на реверсі ім'я еміра Дін-Суфі бен Мансура бен Ідику. Скан монети відтворений на рис. 2, графічна реконструкція типу (за двома екземплярами) подано на рис. 3. Вага монети 0,74 г., розміри 15,5 x 12,5 мм. Монета відсканована автором.

Рис. 2.

Рис. 3.

Аналіз цього типу виходить за рамки теми статті, обмежимося лише відтворенням її легенд. Легенду аверсу ми читаємо так:

السلطان محمود خان بن محمد خان

Переклад: "СУЛТАН МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН".

Легенда реверсу, в нашому прочитанні, в коректному арабському написанні має такий вигляд:

امير دين صوفي بن منصور

Переклад: "ЕМІР ДІН-СУФІ БЕН МАНСУР".

Зібравши, таким чином, усі відомі (на даний момент) типи монет Махмуда і Ахмада, можна приступити до їх аналізу. Зупинимося на аналізі легенд аверсів, які несуть основне змістовне у політичному сенсі навантаження емісій.

Можна виділити два варіанти легенд на аверсах монет Ахмада.

السلطان الاعظم احمد خان

Переклад: "СУЛТАН ВЕРХОВНИЙ АХМАД ХАН".

السلطان الاعظم احمد خان بن محمد خان

Переклад: "СУЛТАН ВЕРХОВНИЙ АХМАД ХАН БЕН ТИМУР ХАН".

Формулювання фактично ідентичне, відмінність тільки в згадці/не згадці імені Кічі-Мухаммеда.

Репертуар легенд на монетах Махмуда дещо різноманітніший. По-перше, це вже згадані варіанти

محمود خان بن محمد خان بن تیمور خان
Переклад: "МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН БЕН ТИМУР ХАН".
محمود خان بن محمد خان

Переклад: "МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН".

Більш повне формулювання розрізняється місцем розташування титулу "хан", але це, на нашу думку, пояснюється, швидше за все, каліграфічними вимогами розміщення довгої легенди на крихітній монетній заготовці.

На монетах двору, який О.К. Марков читав як "Крим Ал-Мансур" (нині це читання вважається неприйнятним, але й альтернативного поки що не запропоновано [5, с. 36]) разом із стандартним варіантом (рис. 4; вага монети, відсканованої автором 0,67 г., розміри 15,5 x 12,5 мм.)

"МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН БЕН ТИМУР ХАН"

Рис. 4

використовується (рис. 5; вага монети, відсканованої автором 0,71 г., розміри 14,75 x 14 мм.)

السلطان محمود خان بن محمد خان
Переклад: "СУЛТАН МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН".

Рис. 5

Монети з таким формулюванням титулів зустрічаються набагато рідше. На аверсі представленого в цій статті типу з ім'ям і титулом еміра Дін-Суфі бен Мансура на реверсі приведено таке ж формулювання легенди аверсу.

Таким чином, порівняння титулів ханів на монетах синів Кічі-Мухаммеда дозволяє зробити висновки:

1. Ахмад завжди іменується "султаном верховним".
2. Іменування Махмуда, що найчастіше зустрічається на монетах, – Махмуд хан бен Мухаммед хан бен Тимур хан – набагато скромніше і не несе не лише титулу "султан верховний", але і просто титулу "султан".
3. Монети, у яких Махмуд іменується султаном дуже рідкісні і, судячи з паралелізму легенд на монеті з ім'ям Дін-Суфі (на аверсі дано ім'я і титули хана, на реверсі в такому ж стилі – титул/ ім'я/ по батькові – інформація про еміра), є свідченням свого роду політичної авантюри, пов'язаної зі становищем еміра настільки, що він наважився винести своє ім'я на реверс монет. Судячи з кількості екземплярів, що дійшли до нас (їх нам відомо всього три), емісія була нетривалою за часом і дуже невеликою за об'ємом, що побічно свідчить про нетривалість політичного піднесення

Дін-Суфі. Прочитання легенди реверсу монети двору "Крим Ал-Мансур" (за А. Марковим) може підтвердити або відкоригувати висловлену гіпотезу.

Отже, судячи з монетних легенд Махмуд не висував претензій верховенство в Тахт елі, "султаном верховним" якого був Ахмад. Для трохи більш пізнього часу – періоду спільного правління синів Ахмада є свідчення венеціанця Іосафата Барбаро, який чітко розрізняв їх статус: старшого, Шейх-Ахмада, він називає *gran can* ("великий хан"), а інших двох (Муртазу і Сайід-Ахмада) – "іншими татарськими правителями", тобто його співправителями [1, с. 156].

Вважаємо, що ця модель розподілу влади існувала вже у часи Махмуда і Ахмада. Таким чином, концепція Р. Почекаєва про "мирний" розділ спадщини Кічі-Мухаммеда між братами та їх "мирне співіснування" отримує нумізматичне підтвердження. Спостереження за кількістю монет Махмуда і Ахмада, що дійшли до нашого часу, дозволяє зробити певний висновок про тривалість їх спільного правління. Тут необхідно зробити уточнення – узагальнюючої статистики поки що немає, і висновок носить попередній характер. Проте, оскільки різні джерела дають приблизно одну і ту ж картину – вірогідність його правильності дуже велика. Судження про співвідношення відомих монет Махмуда і Ахмада виносяться за інформацією з публікацій [7, с. 146, 155; 8, с. 531–532] та частоті появи монет досліджуваних ханів на спеціалізованих форумах Інтернету [14–15].

Фактом є те, що до нашого часу монет Махмуда збереглося значно більше (буквально в рази), ніж монет Ахмада. Відповідно, можна зробити висновок, що і об'єми емісій Махмуда були більші. Цей факт може бути пояснений тривалим часом спільного правління братів (згідно з датуванням І. Зайцева до 1476 р.) і припущенням про те, що двори Хаджі-Тархана і Орду, що контролювалися Махмудом, лише періодично з політичних міркувань випускали монети від імені "султана верховного" Ахмада.

Подальше накопичення та історичне осмислення нумізматичного матеріалу часів спільного правління ханів Махмуда та Ахмада, а також їх політичних спадкоємців – ханів Муртази та Ібака, є актуальним засобом поглиблення знань щодо політичних та історичних процесів в улусі Джучі на фінальному етапі його існування.

Список використаних джерел

1. Барбаро и Контарини о России. К истории итальянско-русских связей в XV в. – Л.: Наука, 1971. – 275 с. 2. Гайваронский О. Повелители двух материков. – Т. 1. Крымские ханы XV – XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды / Гайваронский О. – К.: Майстерня книги, 2010. – 400 с. 3. Григорьев А.П. Время написания "ярлыка" Ахмата / А. П. Григорьев // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Вып. 10. – 1987. – С. 28–89. 4. Зайцев И.В. Астраханское ханство / И. В. Зайцев. – М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2006. – 2-е изд., испр. – 303 с. 5. Лебедев В.П. Денежное обращение Сарая и его округи после 1395 года / В. П. Лебедев, В. Б. Клоков // Древности Поволжья и других регионов. Сборник статей. – Вып. V. Нумизматический сборник. Том 4. – Москва: Нумизматическая литература, 2004. – С. 23–75. 6. Лебедев В.П. Монеты с юго-восточных окраин Сарая / В. П. Лебедев, В. Б. Клоков // Татарская археология. – 2001. – № 1–2. – Казань, 2001. – С. 19–46. 7. Майко В.В. Кырк-Ерский клад городища Чуфут-Кале в Юго-Западном Крыму / В.В. Майко. – К.: Академперіодика, 2007. – 190 с. 8. Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа / А. К. Марков. – Санкт-Петербург, 1896. – 879 с. 9. Пачкалов А.В. О монетах "Бик-Базара" и "Тимур Бик-Базара" (Джучиды, XV в.) / А. В. Пачкалов // Российская археология. – 2007. – № 2. – С. 128–133. 10. Татары и Русь: 360 лет отношений, 1238–1598 гг. Справочник / Похлебкин В.В. – М.: Международные отношения, 2000. – 192 с. 11. Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды / Р. Ю. Почекаев. – СПб: Евразия, 2010. – 408 с. 12. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды / М. Г. Сафаргалиев. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. – 278 с. 13. Хромов К.К. Монетный двор второй четверти XV века "Орда Базар" в Нижнем Поднепровье / К. К. Хромов // Восточная нумизматика в Украине. Сборник публикаций. – Часть I. Монеты Джучидов XIII–XV веков. – К., 2004. – С. 34–57. 14. Rasmir. Форум по исламской нумизматике. Режим доступа: <http://rasmircoins.ucoz.ru/forum/>. 15. Violity. Форум и аукцион. Режим доступа: <http://forum.violity.kiev.ua/>

Юрий Зайончковский

СОВМЕСТНОЕ ПРАВЛЕНИЕ ДЖУЧИДСКИХ ХАНОВ МАХМУДА БЕН МУХАММЕДА И АХМАДА БЕН МУХАММЕДА (1459–1476 ГГ.) ПО НУМИЗМАТИЧЕСКИМ ДАННЫМ

На основе анализа легенд серебряных монет джучидских ханов Махмуда бен Мухаммеда и Ахмада бен Мухаммеда делается вывод об их совместном правлении в 1459 – 1476 гг., при котором "султаном верховным" выступал Ахмад. Публикуется два новых типа монет Махмуда.

Ключевые слова: джучидская нумизматика, совместное правление, Махмуд бен Мухаммед, Ахмад бен Мухаммед, Золотая Орда.

Yuriy Zayonchkovskiy

JOINT RULE OF JUCHID KHANS MAHMUD BEN MUHAMMAD AND AHMAD BEN MUHAMMAD (1459–1476) (FROM NUMISMATIC DATA)

On the basis of analysis of legends of silver coins of Juchid khans Mahmud ben Muhammad and Ahmad ben Muhammad conclusion is made about their joint rule in 1459–1476. Ahmad was "sultan supreme" during that period. Two new types of coins of Mahmud ben Küchük Muhammad are published.

Key words: Juchid numismatics, joint rule, Mahmud ben Küchük Muhammad, Ahmad ben Küchük Muhammad, Gold Orda.

УДК 930 (477.83/.86)

Іван Куций

СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ СТУДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ГАЛИЧИНИ ХІХ СТ. ЯК ЛЕГІТИМІЗАЦІЙНИЙ ЧИННИК СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті досліджено взаємозв'язок між студіями слов'янського етногенезу в українській історіографії Галичини ХІХ ст. та генезою ідеї про слов'янську спільність в українській інтелектуальній думці. Проаналізовано погляди українських істориків Галичини на проблему походження слов'ян.

Ключові слова: слов'яни, історіографія, етногенез, етніонім, концепція.

Актуальні дискусії про геополітичний вектор та цивілізаційний шлях розвитку України та її місце у сьогоднішньому "конфлікті цивілізацій" спонукає нас до глибшого дослідження процесу генези цивілізаційної ідентичності в українській суспільно-політичній та інтелектуальній думці. Вагомим об'єктом дослідження тут постає українська історична думка в період "довгого ХІХ-го століття", адже саме у ній почала активно дискутуватися проблема приналежності Русі-України до слов'янського чи європейського світу.

Сьогодні теза про європейську цивілізаційну приналежність в сучасній українській інтелектуальній думці зведена практично до аксіоми, що не потребує додаткового доведення. Тому для нас особливий дослідницький інтерес матиме вивчення генези альтернативних до європейського варіантів цивілізаційної самоідентифікації українських інтелектуалів у минулому. Такою альтернативою у ХІХ ст. була слов'янська ідентичність, яка у першій половині століття була цілком домінуючою в середовищі української інтелігенції. Становлення цієї ідентичності в українській інтелектуальній думці, зокрема в історіографії – це практично недосліджена на сьогодні тема. В цьому полягає актуальність обраної теми дослідження.

На сьогодні ще немає праці, яка цілісно розглядала б поставлену проблему. Лише слов'янознавчі студії окремих істориків детально досліджувались, але без врахування впливу цивілізаційних дискусій на ці історичні інтерпретації. Так, наукові постулати О.Партицького свого часу піддавались критичним оцінкам М.Грушевського [2] та І.Копача [7]. У деяких дослідженнях пізніших часів, зокрема Г.Гербільського [1], Г.Дем'яна [3], А.Королька [8], З.Матисякевича [9] охарактеризовано погляди окремих істориків на найдавніше минуле слов'ян. Недостатня вивченість цієї проблеми спонукала нас до глибшого з'ясування поглядів істориків Галичини ХІХ ст. на походження слов'ян. Пропонована стаття є спробою узагальнити та систематизувати здобутки галицької історіографії ХІХ ст. щодо слов'янського етногенезу й визначити взаємозв'язок цих інтерпретацій із цивілізаційними дискусіями цього часу.

Ідея про загальнослов'янську спільність та взаємність реалізовувалась в історичній думці насамперед в інтерпретаціях стародавньої епохи. Концептуальною основою історичної легітимізації цієї ідеї стало обґрунтування тези про спільні генетичні корені усіх слов'янських народів й "прадавнє" протистояння їх "германському світу". Водночас саме ця стародавня епоха з-поміж усіх історичних періодів в українській історіографії Галичини ХІХ ст. була найменш дослідженим періодом. Мало хто із тогочасних істориків заглиблювався в події, що передували утворенню Давньоруської держави.

Вихідною точкою в їхніх історичних концепціях була теза про давньослов'янську спільність. Згідно із усталеною традицією, галицькі історики найдавніше минуле свого народу розглядали лише у контексті історії "слов'янщини". Причини цього слід шукати в суспільно-політичній ідеології тогочасного галицького суспільства. Вагомий вплив на інтелектуальне життя галичан мала ідеологія панславізму у різних її варіантах – як росієцентричного, так і австрославізму.